

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2023.56.225>
УДК 330.87:[341.485(=161.2):316.356.4(477)]
JEL: A13, B31, E24, E61, J10, J78, N54, P27, Q18

Супрун Н.А., докторка економічних наук, професорка,
голова наукова співробітниця відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-3889-8579>
Researcher ID: Q-4619-2017
e-mail: suprun.natalia@gmail.com

ЕКОНОМІЧНІ ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ (до 90-річчя Голодомору в Україні та 95-річчя Всеволода Голубничого)¹

Стаття присвячена аналізу економічних причин та наслідків Голодомору, організованого в Україні радянською владою у 1932–1933 роках. Дослідження проведене на засадах концептуального підходу одного із перших дослідників Голодомору Всеволода Голубничого (1928–1977).

Обґрунтовано, що основною причиною голоду в Україні у 1932–1933 рр. стала радянська економічна політика, що була націлена на тотальну монополізацію економічної влади, одним із механізмів якої стала колективізація.

Ставши частиною тотальної державної монополії і об'єктом безжальної експлуатації економічними та неекономічними методами, сільське господарство перестало виконувати свою основну функцію – забезпечення населення продовольством та насичення товарного ринку. Це спричинило деформацію структури ринку та дисбаланс у співвідношенні товарного попиту і пропозиції.

¹ Публікація здійснюється в межах виконання НДР «Економічна спадщина у формуванні господарської системи України» (№ держреєстрації 0122U201468) відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України».

З огляду на те, що основним інструментом колективізації стало розкуркулення, тобто ліквідація (у т. ч. і фізична) верстви найбільш ефективних аграрних виробників, зроблено висновок, що пріоритетом радянської політики було не створення ефективної системи господарювання на селі, а подолання суспільного спротиву найбільш організованого та незалежного прошарку аграріїв, з підпорядкуванням більшовицькій владі решти українського селянства.

Неефективна політика колективізації спричинила падіння урожайності та призвела до масштабного Голодомору, негативним економічним наслідком Голодомору стало фізичне знищення величезної частини працездатного і працелюбного населення.

Колективізація і спричинений нею Голодомор завдали непоправної шкоди сільському господарству України, фактично зруйнувавши ефективну традиційну систему господарювання, зумовило зниження ефективності українського аграрного господарства, а у довгостроковій перспективі стало одним із провідних чинників занепаду радянської економічної системи.

Ключові слова: Голодомор в Україні, економічна історія України, Всеволод Голубничий, радянська економічна система, колективізація сільського господарства, розкуркулення, експропріація.

Suprun N.

ECONOMIC REASONS AND CONSEQUENCES OF THE HOLODOMOR IN UKRAINE (to the 90th anniversary of the Holodomor in Ukraine and the 95th anniversary of Vsevolod Golubnychy)

The article is devoted to the analysis of economic causes and consequences of the Holodomor organized in Ukraine by the Soviet authorities in 1932–1933. The study was conducted based on the conceptual approach of one of the first researchers of the Holodomor, Vsevolod Golubnychy (1928–1977).

It is substantiated that the main cause of the famine in Ukraine in 1932–1933 was the Soviet economic policy, which was aimed at the total monopolization of economic power, one of whose mechanisms was collectivization.

Having become part of a total state monopoly and the object of merciless exploitation by economic and non-economic methods, Ukraine's agriculture ceased to fulfill its main function – providing the population with food and saturating the commodity market. This caused a deformation of the market structure and an imbalance in the ratio of product demand and supply.

Taking into account the fact that the main tool of collectivization was disinvestment, i.e. the liquidation (including physical) of the most efficient agricultural producers, it was concluded that the priority of Soviet policy was not the creation of an effective system of farming in the countryside, but the overcoming of public opposition manifested by the most organized and independent stratum of agrarians, with the subordination of the rest of the Ukrainian peasantry to Bolshevik rule.

The ineffective policy of collectivization caused a drop in productivity and led to a large-scale Holodomor, whose negative economic consequences included the physical destruction of a huge part of the able-bodied and hard-working population.

Collectivization and the Holodomor, which was caused by the former, brought about irreparable damage to Ukraine's agriculture, effectively destroying the traditional system of management. This led to decreased efficiency of Ukraine's agricultural economy, and in the long run became one of the leading factors in the decline of the Soviet economic system.

Keywords: *Holodomor in Ukraine, economic history of Ukraine, Vsevolod Golubnychy, Soviet economic system, collectivization of agriculture, disinvestment, expropriation.*

Постановка проблеми. У 2023 році, коли Україна і весь цивілізований світ відзначають 90-річчя Голодомору, організованого радянською владою у 1932–1933 рр., перед світовою спільнотою знову постала небезпека повторення штучно-організованого голоду, який, як і десятиліття тому, є породженням російської загартбницької політики.

У цьому ж році, коли російська держава знову вкотре воює з Україною, виповнюється 95 років одному із перших дослідників Голодомору, видатному українському вченому Всеволоду Сергійовичу Голубничому (1928–1977), який є автором широко відо-

мої тепер статті «Причини голоду 1932–33 року»². Цією працею у середині ХХ ст. було зроблено одну із перших наукових спроб оцінити причини голоду, що стало поштовхом до широкої публічної дискусії та дослідження теми Голодомору на Заході.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні роки як у західному, так і в українському науковому дискурсі спостерігається зростання інтересу до теми Голодомору. Одними із піонерних наукових досліджень проблеми стали праці американського історика Джеймса Мейса, в яких було комплексно проаналізовано політичні, економічні, культурні аспекти Голодомору, а також здійснена соціальна діагностика цієї трагедії українського народу [18].

В Україні одним із перших дослідження економічних аспектів Голодомору розпочав С. Кульчицький, ідеї і положення якого представлені у таких працях як: «Сталінізм на Україні: 1920-30 роки» (1991), «Голодомор 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки» (2003), «Голод 1932-1933 рр. як геноцид» (2005), «Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид. Труднощі усвідомлення» (2007).

Серед найбільш системних досліджень Голодомору слід назвати праці таких авторів як О. Воловина, О. Гладун, С. Плохій, В. Смолій, Н. Левчук, О. Рудницький, А. Ковбасюк, П. Шевчук та ін. [1; 3; 9; 13]. Більша частина наукових розвідок названих авторів присвячена оцінці демографічних втрат, зокрема дослідженню регіональних відмінностей втрат від голоду.

Проте, попри появу значної кількості публікацій, серед багатьох важливих аспектів Голодомору найменш дослідженою залишається проблема економічного виміру і оцінки кореневих причин та наслідків цієї трагічної сторінки української історії. І саме тому, особливий інтерес для дослідження проблеми становить одна із перших публікацій у цій царині, якою стала згадувана вище невелика стаття Всеволода Голубничого, а також чисельні розвідки вченого, присвячені аналізу економічної історії України радянського періоду.

² Стаття «Причини голоду 1932–33 рр.» вперше була надрукована під псевдонімом Всеволод Голуб у газеті «Вперед», Мюнхен, ч. 10, жовтень 1958. С. 6–7. Англійський переклад був надрукований лише через 20 років у часописі «Мета», 1978, т. 2, ч. 2. Торонто.

У своїй статті «Голубничий і голодомор»³ сучасний дослідник творчості Голубничого, британський історик Крістофер Форд⁴ пише, що праця, яка представляє результати аналізу голодомору здійсненого В. Голубничим ще у 1958 році нажалі і до сьогодні «залишається однією з найменш відомих робіт цього видатного українського вченого» [16].

Очевидною причиною того що дана стаття свого часу не зустріла підтримки у видавців і тому залишилась маловідомою у наукових та суспільних колах, К. Форд називає той факт, що, журнали, які просували радянські наративи і дискурс советології, були «вельми русофільськими на той час, і нічого з цієї теми не публікували протягом десятиріччя» [16].

«Для висловлення таких ідей, – зазначає К. Форд, – це був надзвичайно складний період: навіть в лавах західних комуністичних партій існувала широка симпатія до СРСР, що великою мірою ґрунтувалась на післявоєнних почуттях щодо його внеску в перемогу над нацистською Німеччиною. Хоча після Угорської революції 1956 року ця симпатія почала вивірюватися, в робітничому середовищі вона все ще була сильною» [16]. Як ми можемо спостерігати сьогодні, традиція підтримувати російські ідеологічні наративи, незважаючи на те, що вони розходяться із реальною політикою країни-агресора, і надалі зберігається в середовищі європейського політикуму, частина якого, навіть по завершенню радянської окупації перебуває в орбіті російського політичного курсу.

Як стверджує К. Форд, особливість запропонованих Голубничим підходів дослідження, що вирізняє їх із багатьох інших, полягає в тому, що він «не вилучає голод з контексту становища СРСР та світової економіки, так само як не відокремлює його від бажання СРСР як країни, що розвивається, «наздогнати» своїх міжнародних конкурентів». Поміщаючи голод в «глобальний й історичний контекст», В. Голубничий, на думку Форда, «не втрачає з поля зору особливостей голодомору, але намагається розглядати його в його соціальній та економічній тотальності» [16].

³ Вперше стаття була опублікована у часописі «Ukrainian Quarterly», Нью-Йорк. 2008, III.

⁴ З початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну Крістофер Форд став у Великобританії організатором суспільної кампанії «Солідарність із Україною».

Здійснений Голубничим аналіз економічного контексту та причин голоду є настільки переконливим і аргументованим, що, як пише К. Форд, «від нього не можна відмахнутися як від роботи «українського націоналіста». Це словосполучення, що так часто використовується в негативному сенсі, не можна прикласти до Голубничого, який, будучи переконаним прибічником національного визволення України, все своє життя залишався марксистом і був поважним економістом. Крім того, в той час, як деякі дослідження голоду можна критикувати за їхню зайву емоційність чи політичну упередженість, цього не можна закидати Голубничому» [16].

Проте попри їх аргументованість наукові положення В. Голубничого тривалий час залишалися непоміченими і це несприйняття було зумовлене невизнанням самого факту голоду радянською, а пізніше російською владою та поширюваними їхньою пропагандою неправдивими і спотвореними відомостями про ці трагічні події.

Ця дискусія і по сьогодні в наукових колах розгортається насаперед через призму необхідності визнання самого факту Голодомору, а також юридичної та політичної оцінки його наслідків.

Водночас, як уже зазначалося вище, поглибленого наукового аналізу потребують саме кореневі економічні причини та наслідки політичного механізму Голодомору як органічної частини радянської економічної системи. Саме такий напрям дослідження було започатковано працями Всеволода Голубничого. Частина цих праць була вперше опублікована лише у 2019 р. у виданні Інституту економіки і прогнозування НАН України «Вибрані твори Всеволода Голубничого» [11], а частина і досі залишається неопублікованими [4; 5; 6] і зберігається у архіві Канадського інституту українських студій університету Альберти. Ідеї цих неопублікованих праць представлені у монографії «Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого. Т. I. Теорія розвитку економічних систем» [10] та серії публікацій про творчість Голубничого [14; 15].

Метою даної публікації є з'ясування глибинних економічних причин та довгострокових наслідків Голодомору, що розглядаються насаперед через призму поглядів Всеволода Голубничого, представлених, в тому числі, у його неопублікованих рукописах.

Виклад основного матеріалу. Дослідженню історії українського села і, зокрема, такої сторінки його історії як радянська колективізація, присвячено багато ґрунтовних праць Голубничого. Окрім згадуваної вище статті «Причини голоду 1932–33 року», однією із найбільш системних розвідок у даному контексті є неопублікований рукопис під назвою «До 30-річчя колективізації на Україні», що був підготовлений для доповіді на конференції УВАН (16.10.1960)⁵. В доповіді відзначається важливість об'єктивного вивчення колективізації сільського господарства України в контексті аналізу ефективності радянської економічної системи. Водночас, Голубничий пропонує аналіз колективізації як чинника голоду та економічних втрат від нереалізованого потенціалу людського капіталу.

Серед основних мотивів проведення колективізації радянською владою дослідник називає прагнення більшовиків встановити монопольний контроль над самим господарством і його ресурсами задля «політичного, економічного і мілітарного зміцнення своєї влади».

Для того, щоб усвідомити всю глибину суперечності відносин радянської влади з українським селянством, слід нагадати, що більшовики прийшли до влади завдяки підтримці селянських мас, які завжди мріяли про самостійне господарювання на землі і повірили у більшовицький лозунг «Земля – селянам!». Але після того, як селяни здобули землю, як пише Голубничий, «їхній інтерес до політики пропав». Селяни хотіли просто обробляти таку довгоочікувану власну землю. Але віра у більшовицькі лозунги досить швидко була зруйнована політикою «продрозверстки»: «відбирання у селян їхньої продукції підчас громадянської війни наставила селян вороже до совєтської влади. Основа під цією владою втікала як ґрунт з-під ніг» [4, с. 7]. Тому, радянська влада вимушена була шукати нові організаційні форми підпорядкування селян своїм цілям.

Проголосивши у 1927 році на XV з'їзді ВКП(б) загальнодержавний «курс на колективізацію», партійна влада розглядала його як політично-превентивний захід для утримання влади. Більшовики усвідомлювали, що переконати українського селянина відмовитись від індивідуального господарства буде нелегко,

особливо після тих послаблень, які отримали селяни у роки непу. Окрім того, незадоволені політикою «продрозверстки» українські селяни чинили потужний опір новій владі. В суспільстві нарастали протестні настрої, по всій Україні прокотилася хвиля селянських бунтів. «Щоб врятувати ситуацію й здобути на селі підтримку хоч у частини населення, – пише Голубничий, – більшовики й вирішили розпалити на селі класову боротьбу, організовуючи і нацьковуючи бідноту на багачів» [4, с. 3]. Для цього було запроваджено штучну класифікацію селян на різні класи – куркулів, середняків і бідняків. Останні, примусово об'єднувались у спеціальні організації – комітети незаможних селян (т. зв. комнезами), що були створені для активізації класової боротьби та зміцнення влади сільрад.

При цьому найбільш ефективні сільськогосподарські виробники, що отримали тавро «куркулів» були оголошені ворожим класом радянської влади і були, за висловом В. Голубничого, «остракізовані», тобто фактично позбавлені будь-якої легітимності і можливості реалізовувати свій економічний потенціал [4, с. 3]. До цієї верстви аграрних виробників були віднесені всі заможні селяни та сільська буржуазія, які, своєю чергою, були поділені ще на три групи: аграрні виробники, що мали великі господарства ще до більшовицького перевороту, і були ліквідовані (переважно фізично) впродовж ще 1920–1921 років; групи заможних селян, що сформувалась у перші роки радянської влади; і так звані куркулі – звичайні селяни, середняки і бідняки, що чинили спротив колективізації. У такому позиціонуванні куркульства, яке незабаром почало активно поширюватись радянськими ідеологами цілком ігнорувався той факт, що переділ землі 1920–23 рр. в УРСР відбувся на абсолютно зрівняльних засадах. А це означало, що до «куркулів» були віднесені найбільш успішні та ефективні господарі, які вмiли належним чином організувати господарство.

Водночас, слід відзначити, що більшовики виправдовували широкий наступ на успішне селянство, називаючи «куркулів» найбільш численним експлуататорським класом. Хоча, за даними, наведеними С. Кульчицьким, здійснене ЦСУ УСРР в 1927 р. обстеження селянських господарств засвідчило, що із їхньої загальної кількості (5114,7 тис.) до дрібнокапіталістичних (т. зв. куркульських) належало лише 204,5 тис., тобто менше 4% [9].

⁵ Рукопис зберігається в архіві Всеволода Голубничого в Канадському інституті українських студій Університету Альберти (КІУС), м. Едмонтон, Канада.

Але, як це не парадоксально, сенс розкуркулення полягав не так в «експропріації» у куркулів засобів виробництва та використанні цих засобів для зміцнення виробничої бази радянського сільського господарств, чи, навіть, безпосередньо самих колгоспів. Головна мета розкуркулення полягала у позбавленні найбільш ефективних аграріїв економічних засобів для виробництва, перетворенні вільних товаровиробників на повністю залежну і безправну робочу силу. Основу їх незалежності складала приватна власність, і, насамперед, – власність на землю. І в ході колективізації вони були позбавлені землі та інструментів її обробітку, і, відповідно, незалежності.

При цьому розкуркулювачі не обмежувались лише «експропріацією» засобів виробництва, а відібрали у заможніших селян все майно, «включно із шкляночкою з кількома краплями йоду», що мало призвести до їхньої маргіналізації та упокорення. Це майно передавалося у власність колгоспів, установ і окремих осіб, головним чином – партійних службовців та бідноти через «продаж» за чисто символічною платою [4, с. 7]. Репресії щодо куркулів та вилучення їхнього майна відбувалась за добровільної або примусової участі незаможного селянства.

Через позбавлення майна, а отже – і економічних ресурсів для виживання заможного селянства, більшовики прагнули за будь-яку ціну зламати опір найбільш самодостатнього прошарку селян, які були найбільш активною та організованою суспільною групою, здатною протистояти владі. А це означало, що розкуркулення було спрямоване на усунення від економічної діяльності (в тому числі і через фізичну ліквідацію) найбільш ефективних сільськогосподарських виробників.

При цьому саме на куркулів було накладено найвищі норми хлібозаготівлі. Починаючи з 1928 р. куркулі були зобов'язані продавати державі до 35% свого врожаю за низькими цінами і сплачувати 45% усіх податків, що накладалися на сільськогосподарських виробників. Природно, що заможні селяни чинили активний спротив такій політиці, що і переросло у відкрите протистояння радянській владі у різних формах. Поряд із значною кількістю селянських повстань поширились і інші незбройні форм спротиву – т. зв. волинки, бабські бунти тощо. Водночас, куркулі, не маючи економічної мотивації виробляти свій продукт, почали скорочувати господарство.

Як наслідок, у 1927–1928 рр. обсяги сільгоспвиробництва і відповідно заготівлі зерна істотно знизились, спровокувавши т. зв. кризу хлібозаготівлі. Щоб запобігти падінням обсягів хлібозаготівлі представники влади вдавалися до різних каральних заходів – регулярних обшуків селянських обійсть, арештів і депортації «боржників» у віддалені регіони країни. Тільки впродовж 1928 р. було арештовано близько 33 тис. «куркулів», що супроводжувалось масовим примусовим відчуження їхнього майна, насильницькою висилкою їх із місць проживання та фізичним знищенням.

У червні 1929 р. було відновлено т.зв. продрозкладку, а 3.07.1929 р. прийнято постанову ВУЦВК і РНК УСРР «Про розширення прав місцевих Рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів», якою сільським радам надавалися права порушувати проти «боржників» хлібоздачі кримінальні справи, накладати на них штрафи у п'ятикратному розмірі від вартості незданого хліба і продавати їхні господарства.

Як бачимо, репресивна система «ліквідації куркульства як класу» почала діяти задовго до того, як у листопаді 1929 р. пленум ЦК ВКП(б) проголосив про перехід до політики суцільної колективізації сільського господарства, підкресливши необхідність «розвивати рішучий наступ на куркуля, всіляко перешкоджаючи і перетинаючи спроби проникнення куркулів у колгоспи». Вже 30.01.1930 р. ЦК ВКП(б) у своїй таємній постанові від «Про заходи по ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації» проголосила розкуркулення офіційним курсом радянської влади. Згідно з даними, що наводить С. Кульчицький, обстеження селянських господарств ЦСУ УСРР у 1929 р. засвідчило, що кількість «експлуаторських господарств» істотно зменшилася і складала 73 тис., тобто 1,4% (порівняно із 4% у 1927 р.) [9].

Розпочавши відкритий терор проти найбільш ефективних аграріїв, влада зруйнувала засади ринкового виробництва та критично знизила мотивацію до господарювання на селі. Так, за даними, що наводить Голубничий, «кількість орендованої землі в УСРР між 1927 і 1929 роками скоротилася на 60%, кількість господарств, що наймали робочу силу, зменшилася з 75,3% до 46,8%, посіви цих господарств скоротилися на 18,7%» [4, с. 5]. Відповідно, логічним наслідком політики розкуркулення стало

скорочення продуктивності та обсягів сільськогосподарського виробництва.

Але у більшовиків була критична потреба у фінансуванні плану I п'ятирічки та індустріалізації країни, яка розглядалась як фундамент зміцнення їхньої влади. І основним джерелом нагромадження капіталу, за офіційним задумом, мав стати експорт зерна. Тому влада використовувала всі можливі методи для збільшення урожаїв і хлібозаготівель.

Принагідно слід зазначити, що сам п'ятирічний план був вкрай непродуманим: капіталовкладення було розпорошено між різними поточними цілями, водночас було розпочато будівництво великої кількості промислових об'єктів, на які гостро бракувало ресурсів і які неможливо було закінчити своєчасно. Як пише Голубничий, закінчувати розпочаті по всій країні будівництва виявилось нічим [4, с. 8].

Водночас, плани індустріалізації були суттєво скориговані світовою економічною кризою, що розпочалась у 1929 р. Внаслідок чого ціни та попит на сільськогосподарську сировину, що становила основну частину радянського експорту, впали на світових ринках набагато нижче, аніж ціни на імпортне обладнання для будівництва промислових об'єктів. Щоб виконувати зобов'язання, перед західними партнерами, та, не бажаючи уповільнювати темпи індустріалізації, для дотримання яких надзвичайно важливим був імпорту західного індустріального обладнання та технологій, Радянський Союз, не зважаючи на критичне зниження цін на аграрну продукцію, був змушений нарощувати обсяги її експорту, щоб отримати валюту для оплати імпорту.

Таким, чином, як пише Голубничий, «вибір був: або згодитися, що п'ятирічка буде недовиконаною, або ж виконувати її за всяку ціну, тобто, звести українських селян до голоду, забрати в них весь хліб і викинути його на ринок, щоб оплатити імпорту машин» [4, с. 18]. Як відомо, сталінське керівництво обрало другий варіант, підтвердивши тим самим, що усі сфери суспільних відносин СРСР, і соціальна – в першу чергу, підпорядковані вимогам волюнтаристськи визначених цілей розвитку економічної системи.

Заперечуючи тезу радянської влади, що начебто колективізація здійснювалася на базі проведеної раніше індустріалізації, В. Голубничий підкреслює, що «навпаки, колективізація знадобилася для продовження і розвитку індустріалізації». Індустріалі-

зація, окрім посилення промислового потенціалу, була необхідною і для нарощування виробництва зброї, що потребувало західних технологій і техніки, придбання яких вимагало чималого фінансування.

Фінансові ресурси для виконання визначених завдань можна було отримати тільки за рахунок збільшення експорту продуктів сільського господарства, а для цього необхідно було заготовити величезні обсяги сільгосппродукції причому за мінімальними цінами.

Використання сільського господарства як джерела акумуляції капіталу було легітимізовано Постановою Раднаркому від 19.01.1933 року, що запроваджувала систему державних поставок сільськогосподарської продукції колгоспами державі за номінальним і надзвичайно низькими цінами. Ця постанова «фактично створила і повністю визначила економічну сутність інституту колгоспу» [5, с. 66]. Сільське господарство, яке могло забезпечити виготовлення продукції на експорт, ставши частиною тотальної державної монополії, стало, за висловом Голубничого «постійним джерелом економічного визиску» [5, с. 65].

Проте, нарощення обсягів експорту було обмежене низьким рівнем товарності та продуктивності сільського господарства. До початку колективізації більшу частину товарного зерна на експорт забезпечували великі і ефективні поміщицькі господарства, які були ліквідовані в ході розкуркулення.

З початком колективізації обсяги закупівель почали критично знижуватись – селяни не бажали здавати державі хліб за безцінь. У 1925–1928 роках українські селянські господарства продавали близько 21–25% свого врожаю зерна, тоді як у 1913 році товарність українського селянського господарства становила – 33,7%.

До того ж розробники п'ятирічного плану орієнтувалися на цифри обсягів виробництва минулих років. Тому на 1931 рік урожайність в колгоспах в УРСР було заплановано в 2 рази вищу, ніж це було у селянських господарствах впродовж 1923–1927 рр. [4, с. 8]. Критичною помилкою в оцінці економічної спроможності сільського господарства стали завищені очікування щодо результатів колективізації та механізації праці, внаслідок яких, як передбачалося, мала швидко зрости урожайність і продуктивність.

На думку В. Голубничого, перший п'ятирічний план, «був під кожним оглядом імпровізацією. Плановики були недосвідчені, а сталінська більшість у ВКП(б) – захоплено завзята. Замість раціонального калькулювання, економіка СРСР рухалася штурмовщиною, ударництвом, підстьобуванням». Як наслідок, річні плани виявилися невиконаними як в Україні, так і загалом по країні [2].

Вивчаючи хід реалізації першого п'ятирічного плану, Голубничий піднімає питання про доцільність його завдань і темпів. Вчений вказує, що більшість дослідників-економістів наприкінці 1920-х років і не лише в Україні, а в Росії у своїх фахових оцінках переконливо доводили, що «перша п'ятирічка була запланована нерационально, темпи її були зависокі й неможливі до здійснення». Голубничий апелює до аргументів представників Бухаринської опозиції, що обстоювали цю точку зору, критикуючи Сталіна за «його карколомні плани індустріалізації», називали п'ятирічний план нереалістичним та вимагали зменшення норм заготівлі хліба. Проте, як вважає вчений, почасти саме ця «критика «справа» і була, однією з причин, чому Сталін так зірвався й пішов на насильну колективізацію й голод». Не бажаючи визнати правоту Бухаріна, Сталін вирішив реалізувати завищений план хлібозаготівель «за всяку ціну – коштом смерті мільйонів селян» [4, с. 8, 9].

Зрештою, всупереч економічній доцільності, більшовиками на XI з'їзді КПРС у червні 1930 р. було прийнято резолюцію «Про негайну потребу збільшення заготівель експортних с/г продуктів на Україні», що передбачала посилення тиску на українське селянство. План заготівель на 1930 р. був підвищений у 2,3 рази у порівнянні із обсягами 1926 року, коли з України було вилучено 3,3 млн тонн, що становило 21% загального врожаю зерна. Згідно з планом було перебачено вивезення 7,7 млн тонн, тобто 33% врожаю [2]. За всіма ознаками по відношенню до України це була грабіжницька колоніальна економічна політика.

На підтвердження того, що підвищення плану хлібозаготівель стало актом економічного визиску та експлуатації України радянською партократією Голубничий наводить дані, що на момент, коли частка врожаю України становила «27% всесоюзного врожаю 1930 р., хлібозаготівлі на Україні становили аж 38% всесоюзних хлібозаготівель» [2, с. 6–7].

У 1930 році хлібозаготівлі в Україні досягли свого піку. «Ніколи в своїй історії ні перед тим, ні після того не досягала Украї-

на такого високого розміру хлібоздач, як у 1930 р.» [2, с. 6]. Щойно з України було вивезено 7,7 млн т зерна, Сталін проголосив, що цілі колективізації досягнуто і що радянська влада вирішила проблему забезпечення населення хлібом.

Перефразовуючи назву відомої статті Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів» у газеті «Правда» від 2 березня 1930 р., В. Голубничий пише, що більшовики просто «очманіли від успіху». Намагаючись як неупереджений дослідник бути об'єктивним, він відзначає, що насправді на початковому етапі колективізації у колгоспах у порівнянні із індивідуальними господарствами спостерігалось певне зростання продуктивності праці, яке, на його думку, було обумовлене тим, що на початку 1930-го року колгоспи функціонували на більш-менш добровільних засадах. Насильна колективізація була припинена у березні 1930 р., «коли в УРСР було нараз колективізовано 71,5% землі; після цього Сталін дозволив селянам виходити з колгоспів і на початок липня 1930 р. рівень колективізації в УРСР впав до 36,4%» [4, с. 10].

Відтік селян був масовим і партійне керівництво всіма силами намагалось стримати розпад колгоспів, але на 1.XI.1930 р. в УРСР рівень колективізованого господарства знизився ще більше до 30%. «На цьому рівні колективізація й простояла без змін до грудня 1930 р., коли насильство було відновлене. Але насильні колгоспи, як буде видно далі, вже не дали очікуваної продуктивності!», – резюмує Голубничий [2, с. 6].

Після відновлення колективізації «запаморочені від успіху 1930 року та від перебільшених надій на ріст продуктивності колгоспів», більшовики встановили план урожаю на 1931 р. в 23,0 млн т і наклали на нього той самий план хлібозаготівель, що і попереднього року, – 7,7 млн т [2, с. 6].

Цей план виявився нездійсненим значною мірою через його економічну необґрунтованість та інституційну невизначеність, зумовлену зміною підходів до організації аграрного виробництва. Замість зміцнення економічних основ господарювання на селі, колективізація «остаточно підірвала економіку сільського господарства України, бо були знищені найпродуктивніші господарства» [4, с. 7]. За даними, які наводять сучасні дослідники, колективізація зруйнувала не менше чверті виробничих потужностей сільського господарства [12].

Однією із вагомих причин зниження продуктивності колективізованого господарства, окрім іншого, стало те, що за партійною вказівкою колгоспи очолили міські жителі, скеровані в українські села у ході реалізації т. зв. руху 25-ти тисячників. В українські села для організації колективізації та підпорядкування селян колгоспним нормам восени 1929 р. було направлено 15 тис. осіб, у січні 1930 р. – близько 47 тис. робітників промислових підприємств (переважно жителів росії), відданих ідеям комунізму. Колгоспи під головуванням міських жителів, які були далекими від сільських традицій господарювання та аграрної культури і тому, замість очікуваного розквіту, почали занепадати. При цьому завезені партійці не розуміли специфіки місцевої культури, що унеможливило взаємодію із українськими селянами і налагодження ефективної роботи. Як наслідок, продуктивність виробництва і урожайність у колгоспах критично знизилась.

Водночас, продуктивність колгоспного виробництва обмежувалась дефіцитом всіх ресурсів – бракувало насіння, тяглової й робочої сили. Основною причиною зниження урожайності стало падіння продуктивності праці селян, що було зумовлене такими чинниками як: а) виснаження голодом, б) депортація (було депортовано близько 0,5 млн осіб) та фізична ліквідація найбільш ефективних виробників, в) опір селянства колективізації (в т.ч. і у формі незбройних повстань, т.зв. волинок, саботажу колгоспної праці), г) відсутність мотивації до безкоштовної праці з примусу – вироблена продукція діставалася в основному державі, яка ставила перед селянами нереалістичні плани та норми хлібозаготівлі.

Істотним чинником низької ефективності колгоспного виробництва в Україні став також вроджений індивідуалізм українських селян, які «не вміли й не хотіли колективно працювати». Значні втрати урожаю в 1931–32-х роках (на колгоспних полях було залишено 40–50% урожаю) не в останню чергу спричинені саме психологічним спротивом колективізації українських селян, які усвідомлювали, «що то не їхній хліб». На особистому полі селянина, – пише Голубничий, – «хліб не гнив би» [4, с. 14–15]. Така не притаманна українській селянській культурі безгосподарна поведінка селян стала виявом суспільного протесту проти колективізації, та й загалом проти встановлення радянської влади.

В той час, як партійне керівництво бадьоро рапортувало про швидкий поступ механізації сільського господарства і розбудову

системи машинно-тракторних станцій, темпи механізації значно відставали від темпів колективізації. Більше того, на початку 1930-х років СРСР різко скоротив, а потім зовсім припинив імпорт тракторів для створення бази механізації. Основною причиною чого було збільшення частки промислового обладнання в імпорті, що призвело до ще більшого зниження продуктивності і обсягів виробництва сільського господарства [5, с. 90].

Нестача тяглової сили і техніки позначилась на зниженні темпів обробітку землі, і зрештою на зменшенні обсягів посівних площ: восени 1931 р. «замість планових 14 млн га було зорано на зяб лише 6,5 млн га» [2, с. 6]. Попри те, що на час жнив 1931 р. колективізація в Україні, як і було передбачено планом, досягла 71%, «знасилуване селянство ані не хотіло, ані ще не вміло як слід колективно працювати». Відтак, за офіційними даними під час жнив 1931 р. було втрачено майже 30% урожаю. Як наслідок, в Україні критично знизилась насіннева база і весною 1932 р. для посіву яровини було лише 55% потрібної кількості насіння.

Усвідомлюючи загрозу зриву планів хлібозаготівель, влада замість запровадження економіко-організаційних методів підвищення продуктивності, посилила каральні заходи, зокрема був прийнятий сумнозвісний закон від серпня 1932 р., що встановлював смертну кару за «розкрадання соціалістичного майна», під який підпадало навіть збирання колосків голодними дітьми на полі після жнив.

І хоча за допомогою колективізації державна монополія все ж таки утвердилася у сільськогосподарській сфері, внаслідок чого стала тотальною у всьому господарському комплексі СРСР, проте всі карально-репресивні заходи не дали очікуваних результатів. Репресії зламали опір селянства колективізації, але не змогли забезпечити ефективної праці і зростання продуктивності виробництва. Попри те, що у 1932-33 роках колективізацією було охоплено понад 70% селянських господарств, загальна урожайність не збільшилась, як очікувала радянська влада, а, навпаки, зменшилась. Згідно із п'ятирічним планом виробництво зерна у 1932 р. мало перевищити 100 млн тонн. Реальні ж обсяги були менше 70 млн тонн, запланована норма була досягнута лише у передвоєнний рік.

За офіційними оцінками, урожай зерна 1932 р. в Україні склав від 13,4 до 14,6 млн т. При цьому втрати під час жнив ста-

новили близько 40%. План хлібозаготівель в Україні у 1932 р. був виконаний лише на 71,8%, що становило 4,7 млн т зерна. Втрати інших сільськогосподарських культур були ще більшими – понад 50%. Так цукрових буряків у 1932 р. замість запланованих 16,8 млн т було зібрано лише 4,3 млн т, «решта згинула у полі» [2, с. 7].

Незважаючи на втрати і те, що урожай 1932 року був приблизно на 12% нижчим за середній рівень, це був далеко не критичний рівень забезпечення продовольством, що міг би спричинити голод. Реальною причиною голоду стало грабіжницьке підвищення рівня заготівель зерна на 44%, що, навіть, при відносно незначному зниженні урожайності зумовило катастрофічні наслідки для українських селян.

Грабіжницька політика влади не досягнувши своїх економічних цілей, спричинила в Україні масштабний, не бачений в історії голод. При цьому, радянська влада, незважаючи на гибель мільйонів людей, продовжувала нарощувати темпи хлібозаготівель, і надалі відбирати у селян останні запаси продовольства. В той час як у селі вже вирував голод, із селянських комор витягувалися останні мішки зерном і відправлялись на експорт.

Колективізація стала інструментом економічного визиску на користь інтересів російської держави: «лиш завдяки колективізації Москва змогла забрати з села стільки хліба, що селяни змушені були вмирати з голоду. Не будь колгоспів, не будь конфіскації у селян їх землі, корів, худоби, – вони не вмерли б з голоду» [4, с. 14–15]. Після завершення хлібозаготівель на душу сільського населення України в 1932 р. залишилося для споживання в середньому лише по 112 кг зерна. «Для селян, головним харчем яких віками був хліб, – пише дослідник, – це означало катастрофу» [2, с. 6].

Здійснивши колективізацію, партійно-державна бюрократія отримала повний контроль над всіма секторами економіки та ресурсами країни і, за бажання, цілком могла запобігти поширенню голоду. Але, очевидно, що це не входило в плани радянської влади. Так, на початку вересня 1932 р. уряд УРСР прийняв постанову, якою дозволив видавати колгоспникам аванси на трудодні, «щоб заохотити їх до праці й підтримати від голоду», але вже за місяць видачі хліба за трудодні були припинені і нова директив уряду зобов'язувала місцеві партійні та сільські органи влади «відібрати де можна назад весь розданий хліб, перераху-

вати до фонду хлібозаготівель усі інші колгоспні фонди, включно з насіннєвим». На додачу наприкінці грудня 1932 р., коли вже вирував голод, уряд УРСР прийняв рішення припинити постачання споживчих товарів і згорнути всю торгівлю у селах, які не виконували планів хлібозаготівель. «А не виконували ж плану заготівель майже усі села» [2, с. 7].

Також слід зауважити, що на момент, коли голод ще не розпочався, в СРСР був створений державний хлібний фонд, який 17.10.1931 р. передали у підпорядкування т. зв. новоствореного державного Комітету резервів. Але ресурси цього фонду, який був заснований спеціально на випадок убезпечення населення від голоду, не були використані для порятунку українських селян. Це є чи не єдиний в історії випадок штучно-організованого голоду, коли держава вивозила за кордон мільйони тонн зерна, в той час як люди, які це зерно виростили, помирили від голоду. Відповідальними за цей злочин проти людяності є партійне керівництво і Сталін особисто, який приймав рішення нарощувати обсяги хлібозаготівель і експорту зерна.

Якщо порівняти дані експорту зерна з СРСР, можна побачити різке зростання експорту якраз напередодні і у ті роки, коли в Україні вже вирував нещадний голод: у 1929 р. – 2,6 млн ц, 1930 р. – 48,4 млн ц, 1931 р. – 51,8 млн ц, 1932 р. – 18,1 млн ц, 1933 р. – 17,6 млн ц, 1934 р. – 8,4 млн ц. Як видно, у 1930 р. по відношенню до 1929 р експорт зерна зріс у 18,6 разів, а у 1931 – майже у 20 разів. «Такого високого рівня експорту, як у 1930–31 рр., СРСР більше ніколи не зміг досягнути, хоч, очевидно, хотів» [2, с. 6].

Вивчаючи наслідки впливу світової кризи на функціонування радянської економіки, В. Голубничий підтверджує поширену тезу про те, що в результаті світової кризи утворилися «ножиці цін, і ними світова криза болоче врізала радянську п'ятирічку». Водночас відзначає, що з досвіду вивчення впливу світової кризи на функціонування радянської економіки у радянській науковій літературі «не зроблено жодної детальної студії, а це був цікавий епізод навіть з економічно-теоретичного погляду» [4, с. 18]. Не говорячи вже про очікувані висновки урядового рівня, що мали би бути зроблені з досвіду провальної економічної політики, що спричинила масовий голод. Проте радянська влада тотально замовчувала сам факт голоду і нещадно карала тих, хто намагався хоча б наблизитись до розуміння його причин. Це напевно

єдиний випадок в історії, коли існування голоду такого масштабу ігнорувалося і заперечувалося владою, яка при цьому категорично відмовлялася від можливої допомоги з-за кордону.

На твердження В. Голубничого, «голод безперечно був штучним, оскільки Сталін міг, але не схотів, йому перешкодити, знизивши хлібозаготівлі й пожертвувавши темпами індустріалізації» [2, с. 6]. Аргументуючи свою позицію, вчений наводить такі дані: «Про те, що голод був штучним, тобто, міг бути уникнутий, говорить цілий ряд фактів, що наступив пізніше. Вже на весну 1933 р. на Україну було кинуте значну кількість тракторів <...> Було посіяно на 2,1 млн га більше, ніж весною 1932 р. Навесні 1933 р. Москва дала Україні нову позичку – 340 тис. т насіння. <...> Втрати під час жнив, завдяки механізації, були зменшені до 3,3 млн т» [2, с. 7]. Це показує, що радянська влада мала всі засоби для припинення голоду.

Але найбільшим аргументом на користь тези про штучний характер і політичну обумовленість голоду є те, що після зниження плану хлібозаготівель у наступному 1934 році до 5,0 млн т голод припинився цілковито. У цей рік урожай в Україні був ще меншим, ніж у 1932 р., – всього 12,3 млн т. Але це не спричинило голоду.

Таким чином, причини голоду криються в природі самої радянської економічної системи і цілях партійного керівництва. При цьому очевидно, що однією із провідних цілей радянської влади було придушення українського опору. На підтвердження цієї тези можна навести слова секретаря дніпропетровського обкому Хатаевича, якого Р. Конквест називає «найбрутальнішим сталінським реквізитором»: «Жнива 1933 року були випробуванням нашої сили та їхнього терпіння. Знадобився голод, щоб показати їм, хто тут господар. Це коштувало мільйонів життів, але колгоспна система тепер залишиться. Ми виграли війну» [цит. за: 12, с. 211–212]. В цих словах дуже виразно відчутна колонізаторська чи, навіть, більше – окупантська риторика, що свідчить про те, що більшовицька партійна верхівка вела справжню війну за контроль над українськими землями, зерном та селянами, щоб перетворити їх на безкоштовну рабську силу для радянської системи. Українське населення, насамперед селянство, яке тривалий час чинило опір радянській владі, сприймалося більшовиками як ворог, що заважав встановити всеосяжний контроль за захопленими ресурсами. Саме тому у селян відбирали землю і

останню крихту хліба, їх упокорювали терором та голодом і безжально винищувались фізично.

При цьому, об'єктом терору стали не лише селяни України. За свідченням Ю. Шаповала, засекречена до кінця 1980-х років партійна постанова від 14.12.1932 р. «вимагала не лише виконання за будь-яку ціну хлібозаготівельних планів, а й припинення «українізації». Вся провина за голод перекладалася на латентних «петлюровців» і «українських націоналістів», яких почали шукати і активно нищити в усіх сферах суспільства. Виявилось, що українці ніби самі собі організували голод і самі себе з'їли» [18, с. 98].

Така політична позиція пояснює категоричне невизнання факту голоду радянською, а пізніше і російською владою. Відсутність офіційної статистики, чи будь-якої доступної емпіричної інформації у публічних джерелах, ускладнювала об'єктивну та незаангажовану оцінку масштабів цієї людської трагедії. Незважаючи на брак відомостей, що ілюстрували перебіг голоду, та даних про чисельність жертв, наслідки голоду, на думку В. Голубничого можуть бути проаналізовані на основі багатьох інших показників, зокрема переписів населення. Порівнюючи офіційні дані населення УРСР за 1931–39 рр., вчений відзначає, що навіть за офіційними «урядовими радянськими даними виходить, що в 1933 р. Україна недорахувала принаймні 3 млн людей!» [2, с. 7].

Ситуація з обліком втрат ускладнювалась тим, що визнання та публічне обговорення існування голоду було категорично заборонено. Органам запису актів громадянського стану та медичним закладам було заборонено фіксувати голод як причину смерті, смерть дітей віком до одного року було заборонено реєструвати взагалі. З метою засекречення масштабів голоду з 1934 р. органи обліку народонаселення і відповідну архівну службу підпорядкували НКВС СРСР, таким чином вільний доступ до джерел демографічної інформації був закритий.

Водночас, відсутність правдивої інформації про масштаби трагедії не лише ускладнювала аналіз її причин, а й унеможлилювала надходження допомоги із будь-яких внутрішніх і зовнішніх джерел. В той час, як в селі масово помирали люди (за оцінкою фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України ім. М.В. Птухи, в пікові місяці весни 1933 року щоденно помирало близько 25 тис. осіб), у більшості міст тривало

звичне життя, продуктів у магазинах було вдосталь, городяни навіть не підозрювали про масштаби трагедії, що розгорталась поруч.

«На противагу менш сильному післявоєнному голоду 1921–1922 рр., – пише К. Форд, – коли радянський уряд дозволив західним продовольчим агентствам надавати допомогу, Москва навіть десять років по тому заперечувала самий факт голоду, під час якого в Українській РСР загинули мільйони. Це стало початком ревізійзму голоду». Сам факт існування голоду активно заперечувався «з боку сталінізованих комуністичних партій за кордоном і сталінських прихильників у широкому робітничому русі та за його межами» [16].

Лише по закінченню «холодної війни» світова громадськість повернулася до з'ясування першопричин та обставин цієї трагедії. Так, у 1985 р. за ініціативи української діаспори було створено спеціальну Комісію Конгресу США по голоду в Україні (англ. Commission on the Ukraine Famine) для «дослідження голодомору в Україні 1932–1933 років та поширення у світі відомостей про ці події та надання американській громадськості кращого розуміння радянської системи шляхом висвітлення ролі радянського режиму в організації голодомору» [17]. Провівши масштабне дослідження архівних матеріалів комісія у своєму звіті спиралась у тому числі і на публікації Голубничого, критикуючи його при цьому за «доволі консервативну оцінку кількості жертв у 3000000» [17].

Сам же Голубничий, будучи дуже відповідальним у своїх наукових оцінках, виводить цифру жертв насамперед на основі дослідження наявних офіційних інформаційних джерел. Водночас, у статті «Про причини голоду 1932–33 року» вчений уточнює, що неофіційні обрахунки, «основані на естраполяції даних між двома переписами – 1926 й 1939 рр. – показують втрати розміром від 5 до 7 млн осіб, в які, однак, включаються не лише померлі з голоду, а й ненароджені, депортовані під час розкуркулювання і т. д.» [2, с. 7]. Очевидно, як відзначає К. Форд, Голубничий є «обережним в остаточній оцінці загального числа жертв голоду». Така «обережність» є цілком виправданою браком релевантних для такого висновку відомостей, «але навіть на основі сумнівних офіційних статистичних даних він намагається показати, що сталась демографічна катастрофа» [16].

Але, як можемо бачити сьогодні, оцінка В. Голубничим кількості жертв голоду цілком корелює із висновками сучасних дослідників, у розпорядженні яких є більше, аніж їх мав свого часу вчений, що все життя жив і працював у США. Так, сучасні українські науковці Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України ім. М.В. Птухи оцінюють втрати через надсмертність в Україні у 1932–1934 рр. у 3,9 млн осіб. При цьому зазначається, що втрати сільського населення становлять 3,6 млн осіб і є «значно вищими, ніж міського (300 тис. осіб). 90% втрат прийшлося на 1933 рік». Також дослідження Інституту вказує, що через падіння рівня народжуваності під час Голодомору Україна недосягнула щонайменше 600 тис. новонароджених [8]. Ця оцінка підтверджується відкритими на сьогодні даними архівів Служби безпеки України.

Фахівцями інституту вперше було проведено оцінку та порівняльний аналіз втрат через надсмертність від голоду у 1932–1934 рр. по різних республікам колишнього СРСР, зокрема в Україні та Росії, що дозволило встановити, що втрати від голоду загалом по країні становили 8,7 млн осіб. Як свідчать результати дослідження, серед республік колишнього СРСР «Україна посідає перше місце за абсолютними обсягами втрат через надсмертність» [8].

Спираючись на проведені дослідження та свідчення учасників подій, згадувана вище комісія Конгресу США з голоду в Україні дійшла таких висновків: велика кількість жителів Української РСР та північного Кавказу були доведені до голодної смерті через штучний голод 1932–1933 рр., спричинений вилученням Радянською владою збіжжя у селян у 1932 р. Офіційні звинувачення Радянського режиму на адресу «куркульського саботажу», яким пояснювались всі «складнощі», не відповідають дійсності; голод не був, як часто стверджують, спричинений посухою. В середині 1932 р., вслід за скаргами з Української РСР на те, що надмірні норми хлібозаготівлі призвели до випадків голоду, проте партійне керівництво запровадило ще жорсткіші заходи для вилучення якнайбільше зерна у селян, спричинивши цим голодомор 1932–1933 років. Сталін скористався «кризою хлібозаготівель» як підставою для зміцнення влади в Україні та посилення вилучень зерна. Згідно із проведеним дослідженням комісія визнала голод 1932–1933 рр. в Україні не лише Голодомором, а й геноцидом українського населення [17].

Висновки комісії базувалися переважно не на документах, а на суб'єктивних судженнях свідків Голодомору. Але ця комісія була покликана встановити факти, а не давати їм правову оцінку. Тому з ініціативи Світового конгресу вільних українців було створено Міжнародну комісію з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні під керівництвом професора шведського Інституту публічного та міжнародного права Якуба Сандберга.

У листопаді 1989 року комісія Я. Сандберга опублікувала свої висновки, що містили правову оцінку Голодомору. Безпосередньою причиною масового голоду в Україні вона назвала надмірні хлібозаготівлі, а його передумовами – примусову колективізацію, розкуркулювання, що, по суті, підтвердило висновки і Голубничого, і попередньої комісії. Серед причин голоду комісія також назвала і «прагнення центрального уряду дати відсіч традиційному українському націоналізму». Отже, західні юристи побачили в Голодоморі не тільки намагання Кремля за допомогою терору голодом нав'язати селянству невластивий йому спосіб господарювання, але й виокремили в терорі національну складову, тому Голодомор був кваліфікований представниками міжнародного права як геноцид.

В Україні початок дослідженню та інституалізації статусу Голодомору було покладено спеціальним засіданням Верховної Ради України 14.05.2003 року, присвяченим пам'яті жертв Голодомору. Учасники засідання ухвалили Звернення до українського народу, в якому визнали, що «Голодомор був свідомо організований сталінським режимом і повинен бути публічно засуджений українським суспільством і міжнародним співтовариством як один з найбільших за кількістю жертв факт геноциду у світовій історії».

У вересні 2003 року Президент України закликав учасників 58-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН підтримати ініціативу України щодо засудження Голодомору 1932–33 рр. в Україні як акту геноциду. І хоча представлений Україною відповідний проект резолюції тоді провести не вдалося, розповсюджена як офіційний документ ГА ООН Спільна заява делегацій держав-членів ООН щодо 70-ї річниці Голодомору в Україні 1932–33 рр. вперше в історії ООН визначила Голодомор 1932–33 рр. як національну трагедію українського народу, висловивши співчуття його жертвам та закликавши всі держави-члени Організації, її спеціалізовані установи, міжнародні та регіональні організації, НУО, фонди і

асоціації віддати данину пам'яті тим, хто загинув у цей трагічний момент історії. Співавторами Спільної заяви стали 36 держав-членів ООН, у тому числі усі 25 країн-членів ЄС.

Росія, хоч і приєдналася до спільної заяви, чинила опір продовженню роботи щодо міжнародного визнання голодоморів. У МЗС рф категорично негативно сприйняли пропозицію дослідити природу голодоморів.

4 листопада 2005 р. Президент України Віктор Ющенко підписав указ «Про вшанування жертв та постраждалих від голодоморів в Україні», в якому зазначалося, що «здійснення конкретних, дієвих заходів для вшанування пам'яті жертв та підтримки осіб, які постраждали від голодоморів в Україні, виховання поваги до історичного минулого, до людей, які пережили трагічні сторінки в історії українського народу» визначаються як пріоритетні завдання державної гуманітарної політики.

28 листопада 2006 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про Голодомор 1932–33 рр. в Україні», в якому було визначено не лише сам факт Голодомору, а й названо його геноцидом українського народу. Цим законом було закладене правове підґрунтя формування правової бази та політичної оцінки дій, що призвели до Голодомору, а також подальших системних досліджень причин і наслідків цієї трагічної сторінки історії України. Цей акт одночасно визначив завданням державної політики формування у міжнародному дискурсі тлумачення Голодомору як геноциду українського народу.

Сучасні дослідження Інституту демографії та соціальних досліджень надали додаткову аргументацію та підтвердження факту геноциду. Так, в результаті дослідження було встановлено, що втрати через надсмертність в Україні (у відносному вимірі) в 1932–1934 рр. були у чотири рази вищі, ніж в Росії. Відтак, дослідження спростувало поширювану в радянській, а пізніше російській літературі думку про те, що Україна та Росія під час голоду постраждали однаково. До того ж проведений аналіз голоду у регіональному зрізі показав, що «у Росії на регіони з найвищими втратами від голоду припадає 6% чисельності сільсько-го населення та 1% території, тоді як в Україні – 41% населення та 34% території» [8].

Проте, попри цілком аргументовану наукову та правову оцінку, визнання Голодомору актом геноциду міжнародною спільнотою відбувалось досить неактивно. Лише з початком повно-

масштабного вторгнення росії в Україну прийшло запізніле усвідомлення, що відсутність міжнародного засудження цього злочину проти людяності певним чином уможливили його повторення у нових історичних реаліях.

З цього моменту більшість західних держав, що раніше не прагнули визнавати сам факт Голодомору, долучились до міжнародного руху визнання його геноцидом українського народу, що був скоєний керівництвом Радянського Союзу, щоб ліквідувати український спротив радянському режиму. Сьогодні Голодомор в Україні 1932–1933 років визнаний на міжнародному рівні геноцидом українського народу такими міжнародними організаціями як Рада Європа, Європарламент, ОБСЄ, Рада з прав людини ООН, ООН і більшістю країн світу.

Висновки. Дослідження економічних причин та наслідків Голодомору, здійснене на основі запропонованого свого часу Всеволодом Голубничим концептуального підходу, дозволяють зробити однозначний висновок про те, що голод в Україні у 1932–1933 рр. був штучно-організованим. Його основною причиною стала радянська економічна політика, націлена на тотальну монополізацію економічної влади, одним із інструментів якої стала колективізація сільського господарства. Завданням колективізації було забезпечити виробництво продовольства для експорту і відповідних доходів для фінансування форсованої індустріалізації економіки. Остання, своєю чергою, була націлена на створення індустріальної основи для зміцнення влади більшовиків.

Водночас, колективізація мала на меті шляхом позбавлення селян власних засобів виробництва виштовхнути їх як «зайву робочу силу» з села до міста, що також слугувало завданням індустріалізації і цілям влади.

Ставши частиною тотальної державної монополії і об'єктом безжальної експлуатації економічними та неекономічними методами, сільське господарство перестало виконувати свою основну функцію – забезпечення населення продовольством та насичення товарного ринку, і почало працювати на індустріалізацію – тобто посилення економічного потенціалу іншої галузі економіки. Це спричинило деформацію структури економіки та дисбаланс у співвідношенні товарного попиту і пропозиції.

З огляду на те, що основним напрямом колективізації стало розкуркулення, тобто ліквідація (в т.ч. і фізична) найбільш ефек-

тивних аграрних виробників, можна стверджувати, що попри бажання наростити експортний потенціал, пріоритетом радянської політики було не так створення ефективної системи господарювання на селі, як цього можна було очікувати, а радше подолання суспільного спротиву найбільш організованого та незалежного прошарку аграріїв, з одночасним поневоленням, упокоренням і перетворенням на дешеву та зручну в управлінні робочу силу решти українського селянства.

Поневолення селянства стало економічним механізмом визиску села на користь держави, яка забирала продовольство у селян практично безкоштовно і у постійно зростаючих обсягах. Як наслідок, українські селяни, які століттями забезпечували продовольством себе, внутрішній ринок і формували своєю працею економічну основу експорту аграрної продукції, самі залишилися без будь-яких запасів їжі, що і призвело до масштабного голоду.

Здійснивши колективізацію, партійно-державна бюрократія отримала повну економічну владу і контроль над всіма ресурсами країни і цілком могла запобігти поширенню голоду. Але більшовики, навпаки, посилили тиск на селян, забираючи у них останні продукти харчування. При цьому обсяги експорту зерна зросли у десятки разів, що свідчить про штучну природу Голодомору, що став одним із інструментів утримання влади більшовиками.

Найбільш трагічним економічним наслідком Голодомору стало фізичне знищення величезної частини працездатного і працелюбного населення в масштабах небачених раніше в історії. Для сільського господарства це означало зменшення людського потенціалу і, відповідно, критичне зниження продуктивності економіки. Цей факт спростовує міф про високу ефективність та соціальну орієнтованість радянської економічної системи. За своєю природою ця система була загарбницькою і колонізаторською, але радянська влада не спромоглася ефективно скористатися навіть тими величезними ресурсами, які вона захопила.

Водночас, колективізація і спричинений нею Голодомор завдали непоправної шкоди, не лише генофонду і людському капіталу української нації, а й сільському господарству України, фактично зруйнувавши ефективну традиційну систему господарювання, що призвело до втрати селянами відчуття власника, яке було іманентною рисою українського господарського мента-

літету, зниження мотивації до праці і вкорінення непритаманної українській селянській культурі у минулому безгосподарності. Це зумовило зниження ефективності українського аграрного господарства, а у довгостроковій перспективі стало одним із провідних чинників занепаду радянської економічної системи.

Подальше поглиблене дослідження та об'єктивна наукова оцінка довгострокових негативних наслідків Голодомору сприятиме не лише міжнародному визнанню і засудженню жорстоких дій та політики тоталітарного сталінського режиму, що спричинив геноцид українського народу, а й стане застереженням сучасним і майбутнім поколінням, що дозволить запобігти повторенню таких злочинів проти людяності.

Дослідження досвіду Голодомору і сьогодні зберігає актуальність, оскільки на порядку денному людства і надалі залишаються проблеми боротьби з голодом і бідністю, забезпечення продовольчої безпеки, збалансованого економічного розвитку, які є пріоритетними цілями міжнародної спільноти, що визначені у програмному документі Цілі сталого розвитку ООН (SDG UN).

Вивчення уроків Голодомору передбачає осмислення і усвідомлення його кореневих причин і довгострокових наслідків, а для цього необхідним є залучення широкого кола дослідників до міждисциплінарного наукового дискурсу, покликаною стати підґрунтям для прогнозування і розбудови моделі паритетного і справедливого міжнародного партнерства.

Для української нації досвід Голодомору має стати уроком того, що забезпечення добробуту можливо лише за умови завоювання незалежності і створення власної національної візії і моделі майбутнього, що ґрунтуються на загально-прийнятних суспільних цінностях і орієнтовані на пошук свого унікального шляху до успіху.

1. Воловина О., Плохій С.М., Левчук Н.М., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б., Шевчук П.Є. Регіональні відмінності втрат від голоду 1932-1934 рр. в Україні. *Український історичний журнал*. 2017. № 2. С. 76-116.
2. Всеволод Голуб. Причини голоду 1932–33 року. *Вперед*. 1958. Ч. 10 (94). С. 6-7.
3. Гладун О.М. Нариси з демографічної історії України ХХ століття: монографія / НАН України, Ін-т демограф. та соціальн. дослідж. ім. М.В. Птухи. Київ, 2018. 224 с. URL: <https://www.idss.org.ua/monografii/Gl.pdf>.

4. Голубничий В. До 30-річчя колективізації на Україні / Доповідь, виголошена на конференції УВАН 16.10.1960 / Архів Всеволода Голубничого. Університет Альберти, Едмонтон, Канада. (Рукопис). 28 с.
5. Голубничий В. Механізація сільського господарства СРСР (до 1957 года) / Архів Всеволода Голубничого. Університет Альберти, Едмонтон. (Рукопис). 652 с.
6. Голубничий В. Три лекції про економіку України. Мюнхен - Нью Йорк. Україна і діаспора, 1969. 24 с.
7. Мейс Дж. Ваші мертві вибрали мене. Київ: Українська пресгрупа, 2008. 672 с.
8. Дослідження демографії Голодомору 1932-1933 рр. URL: <https://idss.org.ua/holodomor>.
9. Кульчицький С.В. Ліквідація куркульства як класу. Енциклопедія історії України: Т. 6 / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2009. 790 с. Електронні дані. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Likvidatsiya_kurkulstva.
10. Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого: у 2 т. / за ред. д.е.н., проф. Супрун Н.А.; НАН України, ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України». Київ: Наукова думка, 2017. Т. 1: Теорія розвитку економічних систем. 350 с.
11. Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого: у 2 т. / за ред. д.е.н., проф. Супрун Н.А.; НАН України, ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України». Київ: Наукова думка, 2019. Т. 2: Вибрані праці. 350 с.
12. Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і Голодомор. Київ: Центр учбової літератури, 2019. 384 с.
13. Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2003. 888 с.
14. Супрун Н.А., Клішова О.В. Теорія розвитку економічних систем Всеволода Голубничого. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2016. Вип. 49. С. 221-238. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2016.49.221>.
15. Супрун Наталія. Життя, присвячене служінню науці та Батьківщині. *Свобода*. 2017. 21 червня. URL: <https://svoboda-news.com/svwp/%d0%b6%d0%b8%d1%82%d1%82%d1%8f-%d0%bf%d1%80%d0%b8%d1%81%d0%b2%d1%8f%d1%87%d0%b5%d0%bd%d0%b5-%d0%bd%d0%b0%d1%83%d1%86%d1%96-%d1%82%d0%b0-%d0%b1%d0%b0%d1%82%d1%8c%d0%ba%d1%96%d0%b2%d1%89%d0%b8%d0%bd>.

16. Форд К. Голубничий і голодомор. *Вперед*. 2009. URL: <https://vpered.wordpress.com/2009/04/13/ford-holubnychy-and-holodomor>.
17. Commission On The Ukraine Famine Act. *Congressional Record*. 1985. Vol. 131. P. 25-28.
18. Шаповал Ю. Пам'ять про голодомор 1932–1933 років в Україні: нові архівні відкриття, нові дискусії. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 3. С. 95-103. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzpiend_2010_3_11.

References

1. Volovina, O., Plohiy, S.M., Levchuk, N.M., Rudnitsky, O.P., Kovbasyuk, A.B., Shevchuk, P.E. (2017). Regional differences in the famine of 1932- 1934 in Ukraine. *Ukrayinkyi istorychnyy zhurnal - Ukrainian historical journal*, 2, 76-116 [in Ukrainian].
2. Holub, V. (1958). Causes of famine of 1932-33. *Vpered - Forward*, 10 (94), 6-7 [in Ukrainian].
3. Gladun, O.M. (2018). Essays on the demographic history of Ukraine of the twentieth century: monograph. Kyiv. Retrieved from <https://www.idss.org.ua/monografii/GI.pdf> [in Ukrainian].
4. Golubnychy, V. (1960). To the 30th Anniversary of Collectivization in Ukraine. [Unpublished manuscript]. *Archive of Vsevolod Golubnychy*. The University of Alberta, Edmonton, Canada [in Ukrainian].
5. Golubnychy V. Mechanization of agriculture of the USSR (until 1957). [Unpublished manuscript]. *Archive of Vsevolod Golubnychy*. The University of Alberta, Edmonton, Canada [in Russian].
6. Golubnychy, V. (1969). Three lectures on the economy of Ukraine. Munich-New York: Ukraina i diaspora [in Ukrainian].
7. Mace, J. (2008). Your dead chose me. Kyiv: Ukrainska pres-hrupa [in Ukrainian].
8. Study of the Demography of the Holodomor of 1932-1933. Retrieved from <https://idss.org.ua/holodomor> [in Ukrainian].
9. Kulchytsky, S.V. (2009). Elimination of kulak as a class. In *Encyclopedia of History of Ukraine*. Vol. 6. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=likvidatsiya_kurkultstva [in Ukrainian].
10. Suprun, N.A. (Ed.). (2017). Political economy of social progress of Vsevolod Golubnychy. (Vol. 1. Theory of development of economic systems). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

11. Suprun, N.A., Klishova, O.V. (Eds.). (2019). Political economy of social progress of Vsevolod Golubnychy. (Vol. 2. Selected works). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
12. Conquest, R. (2019). The harvest of sorrow. Soviet Collectivization and the Terror-Famine. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury [in Ukrainian].
13. Smoliy, V.A. (Ed.). (2003). The famine of 1932-1933 in Ukraine: Causes and consequences. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
14. Suprun, N.A., Klishova, O.V. (2016). The theory of development of economic systems of Vsevolod Golubnychy. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 49, 221-238. doi: <https://doi.org/10.15407/ingedu2016.49.221> [in Ukrainian].
15. Suprun, N. (2017, June 21). Life dedicated to the service of science and homeland. *Svoboda - Freedom*. Retrieved from <https://svoboda-news.com/svwp/%d0%b6%d0%b8%d1%82%d1%82%d1%8f-%d0%bf%d1%80%d0%b8%d1%81%d0%b2%d1%8f%d1%87%d0%b5%d0%bd%d0%b5-%d0%bd%d0%b0%d1%83%d1%86%d1%96-%d1%82%d0%b0-%d0%b1%d0%b0%d1%82%d1%8c%d0%ba%d1%96%d0%b2%d1%89%d0%b8%d0%bd> [in Ukrainian].
16. Ford, K. (2009, April 13). Golubnychy and Holodomor. *Vpered - Forward*. Retrieved from <https://vpered.wordpress.com/2009/04/13/ford-holubnychy-and-holodomor> [in Ukrainian].
17. Commission On The Ukraine Famine Act. (1985). *Congressional Record*, Vol. 131, 25-28.
18. Shapoval, Yu. (2010). Memory of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine: new archival discoveries, new discussions. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy - Scientific notes of the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 47, 95-103. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzpiend_2010_3_11 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 4 жовтня 2023 р.